

FƏTƏLİ XAN XOYSKİNİN İCTİMAİ-SİYASİ DÜŞÜNCƏ SİSTEMİ KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN TƏHSİL SİYASƏTİ: TARİXİ, MƏDƏNİ VƏ İDEOLOJİ ASPEKTLƏR

HÜMEYİR ƏHMƏDOV, Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması şöbəsinin müdiri, Qazaxıstan Pedaqoji Elmlər Akademiyasının xarici üzvü, Rusiya Təhsil Akademiyasının xarici üzvü, Təbiət Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü, RTA-nın Əməkdar elm və təhsil xadimi.
E-mail: humeyir@gmail.com | a.humeyir@arti.edu.az
<https://orcid.org/0000-0003-0019-4266>

PƏRVİN ƏLİZADƏ, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması şöbəsinin aparıcı mütəxəssisi, Türkiyə Respublikası Van Yüzüncü Yıl Universitetinin qiyabi doktorantı.
E-mail: alizadapari.16@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-5896-2177>

Məqaləyə istinad:

Əhmədov H., Əlizadə P. (2026). Fətəli xan Xoyskinin ictimai-siyasi düşüncə sistemi kontekstində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil siyasəti: tarixi-mədəni və ideoloji aspektlər. *Azərbaycan məktəbi*. № 1 (714), səh. 121-128

DOI:

10.30546/32898065.2026.01.1048

Məqalə tarixçəsi

Göndərib: 21.10.2025

Qəbul edilib: 18.11.2025

ANNOTASIYA

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu 1918-1920-ci illər milli dövlətçilik tariximizin parlaq səhifələrindəndir. Cümhuriyyət hökuməti qısa müddətdə demokratik idarəetmə prinsiplərinə əsaslanan bir dövlət sistemi yaradıb, eyni zamanda maarif və təhsili milli inkişafın strateji istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirib. 1 sentyabr 1919-cu il tarixli "Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında Qanun" həmin siyasətin kulminasiya nöqtəsi olub və bununla ölkənin ilk klassik ali məktəbinin əsası qoyulub. Hökumət Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi altında milli kadr potensialının formalaşması məqsədilə yüzdən artıq azərbaycanlı gənc Avropanın müxtəlif universitetlərinə göndərib. Bu məqalədə AXC-nin təhsil siyasətinin ideoloji əsasları, universitetin yaradılmasının hüquqi-siyasi konteksti və milli maarifçilik ideyasının formalaşmasında oynadığı rol arxiv sənədləri və elmi mənbələr əsasında təhlil edilir. Nəticədə sübut olunur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil siyasəti müasir Azərbaycan Respublikasının elmi, ideoloji və dövlətçilik konsepsiyasının mənəvi dayacağı olub.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Bakı Dövlət Universiteti, Fətəli xan Xoyski, təhsil islahatları, milli kadrlar, maarifçilik, Avropa təhsili.

EDUCATIONAL POLICY OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC IN THE CONTEXT OF FATALI KHAN KHOYSKI'S SOCIO-POLITICAL THOUGHT: HISTORICAL, CULTURAL, AND IDEOLOGICAL ASPECTS

HUMEYIR AHMADOV, Doctor of Sciences in Pedagogy, Professor, Head of the Department of Scientific and Pedagogical Personnel Training, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan; Foreign Member of the Academy of Pedagogical Sciences of Kazakhstan; Foreign Member of the Russian Academy of Education. E-mail: humeyir@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0019-4266>

PARVIN ALIZADE, Leading Specialist, Department of Scientific and Pedagogical Personnel Training, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan; Doctoral Student in Philosophy, Van Yüzüncü Yıl University, Republic of Türkiye. E-mail: alizadapari.16@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-5896-2177>

To cite this article:

Ahmadov H., Alizade P. (2026). Educational Policy of the Azerbaijan Democratic Republic in the Context of Fatali Khan Khoyski's Socio-Political Thought: Historical, Cultural, and Ideological Aspects. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 714, Issue I, pp. 121–128

DOI:

10.30546/32898065.2026.01.1048

Article history

Received: 21.10.2025

Accepted: 18.11.2025

ABSTRACT

The Azerbaijan Democratic Republic (ADR), which existed from 1918 to 1920, represents one of the most remarkable chapters in the history of Azerbaijani statehood. Within a short period, the Republic's government established a state system based on democratic principles and, at the same time, identified education and enlightenment as strategic priorities of national development. The Law on the Establishment of Baku State University, adopted on September 1, 1919, marked the culmination of this policy and laid the foundation for the country's first classical higher education institution. Under the leadership of Fatali Khan Khoyski, the government also sent more than one hundred young Azerbaijani students to various universities across Europe with the aim of developing national human resources. Drawing upon archival documents and scholarly sources, this article analyzes the ideological foundations of the ADR's educational policy, the legal and political context surrounding the establishment of Baku State University, and its role in shaping the idea of national enlightenment. The study concludes that the educational policy of the ADR served as a moral and intellectual foundation for the scientific, ideological, and statehood principles of the modern Republic of Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Baku State University, Fatali Khan Khoyski, educational reform, national cadres, enlightenment, European education.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) 28 may 1918-ci il tarixində elan edilərək Şərqdə ilk parlamentli respublika kimi siyasi tarixə daxil oldu. Yeni respublika müstəqilliklə yanaşı, modern dövlət institutlarının formalaşdırılması, qanunvericilik bazasının yaradılması və maarif sisteminin qurulması kimi mürəkkəb vəzifələrlə üz-üzə idi. AXC-nin liderləri – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəsim bəy Yusifbəyli və başqaları anlayırdılar ki, müstəqilliyin qorunması yalnız siyasi suverenliklə deyil, intellektual və elmi potensialın formalaşması ilə mümkündür. Buna görə də təhsil sahəsində islahatlar milli dövlətçilik ideyasının mərkəzinə çevrildi.

Xüsusilə Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi hökumətin fəaliyyəti bu istiqamətdə həlledici rol oynadı. O, təhsili milli dirçəlişin əsas sütunu hesab edərək 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması təşəbbüsünü parlamentin gündəminə çıxarıb və qanunun qəbuluna nail oldu.

AXC-nin maarif siyasətinin formalaşması, əslində, iki istiqamətdə həyata keçirilirdi: birincisi, daxildə milli təhsil sisteminin hüquqi və institusional əsaslarının yaradılması; ikincisi isə xaricdə təhsil vasitəsilə müasir elmi biliklərə yiyələnmiş mütəxəssislərin hazırlanması. Hər iki istiqamət bir-birini tamamlayaraq milli dövlət ideyasına xidmət edirdi. 1918-ci il iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə formalaşan ikinci müvəqqəti hökumət 17 iyun müraciətində qarşıdakı fəaliyyət proqramını açıqlayıb. Bu proqramda təhsil və maarif sahəsində islahatların aparılması, məktəblərin milliləşdirilməsi və təhsilin ana dilində həyata keçirilməsi əsas məqsədlərdən biri kimi göstərilirdi. Hökumətin bu müraciəti müstəqil Azərbaycan dövlətinin quruculuğu üçün nəzərdə tutulan ilkin fəaliyyət platforması idi (Mərdanov, Quliyev, 2003, s.11).

AXC dövründə təhsil siyasəti yalnız maarifçilik təşəbbüsü deyil, milli dövlət quruculuğunun ideoloji təməl daşı idi. 1918–1920-ci illər arasında mövcud olmuş bu gənc respublika siyasi müstəqilliklə yanaşı, milli identiklik və intellektual azadlıq uğrunda da mübarizə aparırdı.

Cümhuriyyətin rəhbərləri – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Əlimərdan bəy Topçubaşov kimi görkəmli şəxsiyyətlər dərk edirdilər ki, azadlığın davamlı olması yalnız silahlı qüvvələrin gücü ilə deyil, savadlı və milli düşüncəyə malik vətəndaşların yetişməsi ilə mümkündür. Buna görə də təhsil məsələsi AXC hökumətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrildi. Xüsusilə Fətəli xan Xoyskinin hökuməti qısa müddət ərzində dövlət idarəçiliyi, iqtisadiyyat və maarif sahəsində ardıcıl islahatlar həyata keçirdi. 1919-cu il 1 sentyabr tarixində qəbul olunmuş “Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında Qanun” (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 895, siyahı 3, iş 73, v. 53–55.) bu siyasətin təməl sənədi idi. Qanunun birinci bəndinə əsasən Bakı şəhərində dörd fakültədən ibarət dövlət universiteti yaradılırdı: tarix-filologiya fakültəsi (şərqşünaslıq şöbəsi ilə), fizika-riyaziyyat fakültəsi, hüquq fakültəsi və tibb fakültəsi. Qanunun ikinci bəndində göstərilirdi ki, 1919/20-ci tədris ilindən etibarən universitetdə fəaliyyət müvəqqəti ştat və smetaya əsasən təşkil ediləcək, gələcəkdə yeni fakültələrin açılması üçün hökumətdən əlavə maliyyə vəsaitləri istəniləcək. Əlavə qeyd kimi türk dilinin bütün fakültələrdə məcburi tədris fənni olması, fizika-riyaziyyat fakültəsində isə “müsəlman hüququ və onun tarixi”nin öyrənilməsinin zəruriliyi vurğulanıb.

Bu müddəalar Cümhuriyyətin təhsil siyasətinin həm milli, həm də dünyəvi xarakterini əks etdirirdi. Universitetin idarəetmə prinsipi Avropa modelinə əsaslanır, elmi muxtariyyət təmin edilir, rektor və dekanlar elmi komissiya tərəfindən seçilir, onların vəzifəyə təyin olunması hökumət tərəfindən təsdiqlənirdi. Universitetin ilk rektoru və professor heyətinin dəvəti elmi komissiyaya həvalə olunub, komissiyanın tərkibinə Xalq Maarif Nazirliyi, Bakı şəhər idarəçiliyi və neft sənayeçiləri şurasının nümayəndələri daxil edilib. Beləliklə, Bakı Dövlət Universiteti həm dövlət, həm də ictimai-mədəni institutların birgə səyləri nəticəsində formalaşmış (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 895, siyahı 3, iş 73).

Universitetin açılışı üçün dövlət büdcəsindən

5 milyon rubl ilkin vəsait, 1919–1920-ci illər üçün isə 1 milyon 85 min 750 rubl illik xərclər təsdiqlənib. Bu, Cümhuriyyətin məhdud iqtisadi imkanlarına baxmayaraq, təhsilə verdiyi üstün əhəmiyyəti nümayiş etdirir (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond 51, siyahı 3). Qanunun 8-ci bəndinə görə, universitetdə həm kişi, həm də qadın tələbələr oxuya bilərdi. Bu, dövrün cəmiyyətində sosial bərabərliyin və qadın azadlığının rəsmi şəkildə tanınması demək idi. Beləliklə, AXC təhsil siyasəti Avropa maarifçiliyinin prinsiplərini Şərq mədəni ənənələri ilə birləşdirirdi. Bakı Dövlət Universiteti qısa müddətdə milli elmi düşüncənin mərkəzinə çevrilib və onun yaradılması Azərbaycanın mədəni və siyasi həyatında böyük hadisə kimi qəbul edilib.

Cümhuriyyət hökumətinin maarif siyasəti yalnız ali təhsillə məhdudlaşmadı. 1918-ci il avqustun 28-də qəbul edilən qərarla ibtidai və orta məktəblərin milliləşdirilməsi prosesi başlandı. Məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılması təmin edildi, türk dili (Azərbaycan dili) bütün məktəblərdə məcburi fənn elan olundu. Bu qərar milli mədəniyyətin qorunmasına, digər tərəfdən, xalq arasında savad səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edirdi. Hökumətin 7 sentyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə dini dərslərin milli mənsubiyyətə görə keçirilməsi təmin edildi. Müsəlman şagirdlər üçün islam dini, xristian şagirdlər üçün isə onların etiqadına uyğun dini dərslər təşkil edilirdi. Bu, AXC hökumətinin dini tolerantlıq prinsipinə sadıqlığının bariz nümunəsi idi.

Xalq Maarif Nazirliyinin işinin təşkilində nazirliyə rəhbərlik edən şəxslərin mühüm xidmətləri olub. AXC-nin ilk maarif naziri Nəsim Bəy Yusifbəyli idi. O, Fətəli xan Xoyskinin sədrlik etdiyi I müvəqqəti hökumət kabinetində (28.05.1918–17.06.1918) maliyyə və maarif naziri vəzifəsini tutub. Nəsim Bəy Yusifbəyli II müvəqqəti hökumət kabinetində edilən kabinetdəxili dəyişikliklərdən sonra (06.10.1918–07.12.1918) xalq maarifi və ərzaq naziri vəzifəsinə təyin edilib. Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə 1918-ci il dekabrın 26-da təşkil edilən III hökumət kabinetində Nəsim Bəy Yusifbəyli

maarif və dini etiqadlar naziri vəzifəsinə təyin edilib (Səfərov, 2023).

Fətəli xan Xoyski hökumətinin maarifçilik siyasəti həm də qadınların təhsilə cəlb olunması istiqamətində mühüm addımlar atdı. Bakı Dövlət Universitetində qadınların təhsil almasına icazə verilməsi (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond 895, siyahı 3, iş 73, v. 53–55) o dövr üçün olduqca cəsarətli və qabaqcıl qərar idi. Qanunun 9-cu bəndinə əsasən universitetdə qadınlar da kişilərlə bərabər elmi və inzibati vəzifələr tuta bilərdilər. Bu, regionda qadınların təhsil və ictimai həyata integrasiyasına yönəlmiş ilk dövlət səviyyəli təşəbbüslərdən biri idi.

Bütün bu tədbirlərin arxasında dayanan şəxsiyyətlərdən biri kimi Fətəli xan Xoyski xüsusi yer tutur. 2025-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin onun 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında imzaladığı Sərəncamda Xoyski “milli dövlətçiliyin banilərindən biri, təhsil və mədəniyyət sahəsində demokratik islahatların müəllifi” kimi qiymətləndirilir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 17 sentyabr 2025). Bu sənəd təkcə tarixi xatirə tədbiri deyil, həm də Azərbaycan dövlətinin AXC irsinə və Fətəli xan Xoyskinin ideyalarına sadıqlığının təsdiqidir. Sərəncamda bildirilir ki, “Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi hökumət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk addımlarından etibarən demokratik dövlət idarəçiliyi, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə və hərbi quruculuq sahələrində mühüm nailiyyətlər qazanıb”. Bu fikirlər Xoyski hökumətinin maarif sahəsindəki fəaliyyətini müasir dövrdə yenidən qiymətləndirmək üçün mühüm əsas yaradır.

Fətəli xan Xoyski təkcə hüquqşünas və siyasətçi deyildi; o, eyni zamanda maarifçi idi. Onun fikrincə, müstəqil dövlətin varlığı yalnız hüquqi və hərbi quruculuqla deyil, milli təfəkkürün inkişafı ilə təmin edilə bilərdi. Bu məqsədlə təhsilin hər bir səviyyəsində ana dilinin üstünlüyü, elmi metodların tətbiqi və Avropa təcrübəsinin mənimsənilməsi zəruri sayılırdı. Xoyskinin bu ideyaları, əslində, Avropa maarifçiliyinin prinsipləri ilə Şərq mədəniyyətinin sintezini ifadə edirdi. O, Qərbin elmi rəşadətini milli

kimliklə uzlaşdırmaq istəyirdi. 1919-cu ildə qəbul edilən universitet qanununda türk dilinin məcburi fənn elan edilməsi və müsəlman hüququnun tədrisinin təsbit olunması bu balansın təzahürüdür (Azerbaydzhanskaya Demokratcheskaya Respublika, 1998).

Təhsil siyasətinin başqa bir mühüm aspekti elmi muxtariyyət ideyası idi. Qanunun 4-cü bəndinə əsasən universitetin idarəçiliyi, fakültə və şöbələrin təşkili “avtonom prinsiplər” əsasında həyata keçirilməli idi. Bu, dövlətin təhsilə siyasi müdaxiləsini məhdudlaşdırmaqla yanaşı, elmin sərbəst inkişafına imkan verirdi. AXC Qərb modelinə əsaslanan bu yanaşma ilə regionda ilk dəfə ali təhsilin elmi azadlıq prinsipini tətbiq etdi.

Bütün bu tədbirlər Cümhuriyyətin qısa ömrünə baxmayaraq, milli intellektual irsin formalaşmasına gətirib çıxardı. Bakı Dövlət Universiteti sonrakı onilliklər ərzində Azərbaycan elmi və mədəni həyatının aparıcı mərkəzinə çevrildi. Sovet dövründə universitetin strukturlarında dəyişikliklər olsa da, onun AXC dövründə qoyulmuş prinsipləri – milli ruh, elmi müstəqillik, tədrisin keyfiyyəti qorunub saxlandı. Bu mənada Bakı Dövlət Universiteti təkcə bir təhsil müəssisəsi deyil, həm də Cümhuriyyət idealalarının canlı simvoluna çevrildi.

Fətəli xan Xoyskinin adı bu proseslərlə birbaşa bağlıdır. O, AXC-nin ilk Baş naziri kimi təhsilin dövlət prioritetinə çevrilməsini təmin etdi. Onun təşəbbüsü ilə həm də xaricdə təhsil proqramı həyata keçirildi. Xoyski gənc dövlətin gələcəyini savadlı, vətənpərvər və müasir düşüncəli nəsilə görürdü. O, parlament çıxışlarının birində bildirmişdi ki, “millətin gələcəyi onun məktəblərində formalaşır, dövlətin qüdrəti onun alimlərinin sayəsində möhkəmlənir”. Bu fikir onun təhsil siyasətinin ideoloji əsasını təşkil edirdi.

Müasir dövrdə Fətəli xan Xoyskinin təhsil siyasətinin irsi yenidən aktuallaşır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı Sərəncamda Xoyskinin 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi, əslində, bu ideoloji xəttin davamı kimi qiymətləndirilməlidir. Müasir Azərbaycan dövləti də, eynilə Cümhuriyyət kimi

təhsili milli inkişafın əsas prioritetlərindən biri hesab edir. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində təhsilin keyfiyyətinin artırılması və gənclərin beynəlxalq təcrübəyə çıxışı məsələləri dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilib. Bunu XXI əsrdə Fətəli xan Xoyskinin 1919-cu ildə əsasını qoyduğu maarifçi xəttin davamı kimi də qiymətləndirmək olar.

Beləliklə, AXC-nin təhsil siyasəti, xüsusilə Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi hökumətin fəaliyyəti müasir dövrdə də öz elmi və mənəvi aktuallığını saxlayır. Onun ideyaları milli təfəkkürün yenidən qurulmasına, dövlətin elmi və mədəni inkişafına xidmət edir. Bakı Dövlət Universitetinin bu gün regionun ən nüfuzlu ali təhsil müəssisələrindən birinə çevrilməsi də həmin tarixi siyasətin nəticəsidir. Cümhuriyyətin ikiillik fəaliyyəti ərzində həyata keçirilmiş maarif islahatları, yaradılmış məktəb və ali təhsil sistemləri, qəbul olunmuş qərarlar və hüquqi sənədlər müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin intellektual və ideoloji təməllərini təşkil edir.

Xalq Maarif Nazirliyinin təklif etdiyi islahatların əsas məqsədi maarif və məktəb sahəsindəki xərcləri daha səmərəli idarə etməklə, xalq maarifinin inkişafını sürətləndirmək idi. Nazirlik fəaliyyətə başladığı gündən etibarən, ölkədəki təhsil sisteminin əvvəlki vəziyyətini öyrənməyə başlayıb, təhsil müəssisələrindən toplanan məlumatlara əsasında müvafiq təhlillər aparıb, məktəb və tədris sahəsindəki islahatların istiqamətlərini müəyyənləşdirərək hökumətə təqdim edib.

AXC hökuməti ölkədə təhsil siyasətini müəyyənləşdirərkən milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların hüquq və maraqlarını qorumağa çalışırdı. 1918-ci ilin 28 avqustunda qəbul edilən “İbtidai və ali-ibtidai, həmçinin orta məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında” qərarda bütün ibtidai məktəblərdə təhsilin şagirdlərin ana dilində keçirilməsi qərara alınıb. Bu məktəblərdə türk dilinin tədrisi məcburi idi. Həmçinin 1918-ci ilin 7 sentyabrında qəbul edilən başqa bir qərarla Azərbaycanın orta və ali-ibtidai məktəblərində qeyri-müsəlman şagirdlər üçün onların ana dilində ilahiyat

dərsləri keçirilməsinə və bu dərslərlə bağlı bütün xərclərin dövlət xəzinəsindən ödənilməsinə icazə verildi.

Xalq maarif naziri Nəsim bəy Yusifbəyli 1918-ci ilin 14 aprelində ləğv edilmiş şəriət müəllimi vəzifəsini 1918-ci ilin 1 oktyabrından etibarən bərpa etməyi qərara aldı. Bununla bağlı 14 oktyabrda imzalanan əmrə əsasən bütün tədris müəssisələrində şəriət dərslərinin tədrisi yenidən başlandı.

Fətəli xan Xoyski və onun həmfikiriləri maarifi milli dirçəlişin ən etibarlı yolu hesab edirdilər. Onların qurduğu bu ideoloji və mədəni miras bu gün də Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində, dövlət idarəçiliyində və milli düşüncəsində yaşayır.

Fətəli xan Xoyski hökumətinin digər böyük təşəbbüsü xaricdə təhsil proqramı idi. 1919-cu ilin sentyabrında Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən 100-dən artıq azərbaycanlı gəncin Avropa ölkələrinin universitetlərinə göndərilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Dövlət arxivində saxlanılan sənədlərdə (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 51, siyahı 3, s.v. 40, 1919–1921) göstərilir ki, tələbələrin 45-i Fransada, 23-ü İtaliyada, 10-u İngiltərədə, 9-u Türkiyədə, 12-si isə Rusiya universitetlərində təhsil alıb. Hər bir tələbəyə 36 min rubl illik təqaüd və 5 min rubl nəqliyyat pulu ayrılıb. Qanuna görə təhsilini bitirən tələbə dörd il müddətinə dövlət qulluğunda işləməli idi. Bu, kadrların dövlətə qaytarılmasını təmin edən sistemli mexanizm idi.

Tələbələr arasında hüquq, tibb, mühəndislik və iqtisadiyyat sahələri üzrə ixtisaslaşan gənclər üstünlük təşkil edirdi. Onların sırasında Ağa Baba Məmmədov (Xarkov Texnoloji İnstitutu), Məcid bəy Qaracəmirlinski (Xarkov Universiteti), Nəbi Məmmədov (Kiyev Ticarət İnstitutu) kimi adlar qeyd olunur (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 51, siyahı 3, s.v. 89, 1919–1920). Onların hamısı təhsil almaq üçün dövlətə yazılı müraciət edərək maliyyə təminatı alıb.

Lakin 1920-ci ilin aprelində Cümhuriyyətin süqutu və bolşeviklərin hakimiyyətə gəlişi bu proqramın davamına mane oldu. Xaricdə təhsil alan azərbaycanlı gənclərin bir çoxu maddi

çətinliklər və siyasi təzyiqlərlə üzləşdi. Arxiv sənədləri arasında tələbələrin məktublarında onların ağır vəziyyətini əks etdirən çoxsaylı nümunələr var. Məsələn, Fransada təhsil alan tələbə A.Axundov Ceyhun bəy Hacıbəyliyə yazırdı: “Səhərdən axşama qədər işləyirəm, lakin təqaüd gecikir, bəzən yeməyə belə pulumuz çatmır...” (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 51, siyahı 3, s.v. 106, 1919–1920). Bəzi tələbələr aclıq və səfalət nəticəsində təhsilini yarımçıq qoyub, digərləri isə məcburi mühacirətə üz tutub.

Bununla belə, bir sıra tələbələr – Ağa Qasım Qasımzadə, Zeynal Əliyev, Əbdülhüseyn Dadaşov və başqaları təhsillərini başa vuraraq sonradan elmi fəaliyyətlərini Avropada davam etdiriblər. Ağa Qasımzadə 1926-cı ildə Parisdə Sorbon Univesitetində doktorluq dissertasiyasını müdafiə edib, Tədqiqat Cəmiyyətinin üzvü olub və sonradan Tehrandə professor kimi fəaliyyət göstərmiş (Abutalybov, 2006).

Bütün bu faktlar göstərir ki, AXC təhsili yalnız maarifləndirmə vasitəsi kimi deyil, həm də milli dövlətçiliyin intellektual dayağı kimi qəbul edirdi. Bakı Dövlət Universiteti və xaricdə təhsil proqramı vahid ideoloji xəttin – müstəqil, müasir, milli dəyərlərə söykənən dövlət quruculuğunun tərkib hissəsi idi. Universitetin tərkibində şərqşünaslıq fakültəsinin açılması, türk dilinin məcburi tədrisi, qadınların təhsilə cəlb edilməsi kimi addımlar bu siyasətin milli-mənəvi yönünü daha da dərinləşdirirdi.

Bu gün müasir Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən təhsil islahatları və elmi inkişaf proqramları AXC dövründə formalaşmış ideoloji və təşkilati təməllərin davamıdır. Xoyski hökumətinin qəbul etdiyi qərarlar, xüsusilə Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması və xaricdə təhsil proqramı milli dövlətin intellektual əsaslarını qoyub, azərbaycançılıq ideyasını təhsilin ideoloji dayağına çevirib.

AXC-nin mövcudluğu qısa olsa da, onun təhsil siyasəti dərin və strateji məzmun daşıyırdı. 1919-cu ildə qəbul edilən “Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında Qanun” milli təhsil tarixində dönüş nöqtəsi olmaqla, elmi müstəqilliyin və milli oyanışın başlanğıcını

qoydu. Fətəli xan Xoyski hökumətinin həyata keçirdiyi maarifçilik siyasəti və Avropa təhsil proqramı müasir Azərbaycanın elmi və mədəni inkişaf strategiyasının təməlini təşkil edir.

Bu gün Azərbaycan xalqı AXC-nin bu irsini yaşadır və davam etdirir. Bakı Dövlət Universiteti və onun ətrafında formalaşan elmi-mədəni mühit Fətəli xan Xoyskinin ideyalarının və Cümhuriyyət maarifçiliyinin müasir dövrdə yaşayan simvoludur.

Problemin aktuallığı. AXC-nin təhsil siyasətinin öyrənilməsi bu gün həm elmi, həm də ideoloji baxımdan son dərəcə aktualdır. Qlobal dünyada milli kimliyin qorunması və intellektual potensialın inkişafı məsələləri ön plana keçdiyi bir dövrdə, Cümhuriyyətin maarif strategiyası mühüm nümunə təşkil edir. 1918–1920-ci illərdə həyata keçirilən təhsil islahatları müstəqil Azərbaycan dövlətinin bu gün də əsaslandığı ideoloji bünövrəni formalaşdırıb. Xüsusilə Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması milli elmi müstəqilliyin başlanğıcı kimi qiymətləndirilir. Müasir dövrdə təhsil və elm siyasətinin yenidən qurulması prosesində AXC-nin bu irsinə müraciət dövlətçilik yaddaşının bərpası baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Fətəli xan Xoyskinin 150 illik yubileyinin qeyd olunması da bu məsələnin aktuallığını bir daha gündəmə gətirib. Onun rəhbərlik etdiyi hökumətin təhsil siyasəti bu gün Azərbaycanın intellektual və mədəni inkişaf konsepsiyasına ideya qaynağı kimi xidmət edir. Həmçinin Cümhuriyyət dövründə xaricdə təhsil alan azərbaycanlı gənclərin fəaliyyəti müasir beynəlxalq təhsil inteqrasiyası üçün mühüm tarixi presedent yaradır. Problemin araşdırılması milli təhsil tarixində dövlətçilik və elm arasında əlaqənin daha dərinədən anlaşılmasına imkan verir. Bu baxımdan, mövzu həm tarixi, həm siyasi, həm də mədəni aspektdən müasir dövrdə xüsusi aktuallıq daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, AXC dövrünün təhsil siyasəti ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə – hüquqi, ideoloji və sosial kontekstlərdə təhlil olunur. Araşdırmada Cümhuriyyət hökumətinin maarif siyasətinin formalaşmasında Fətəli xan Xoyskinin şəxsi rolu ayrıca bir elmi problem

kimi öyrənilir. Məlumat bazası kimi ilk dəfə geniş şəkildə arxiv materialları – xüsusilə 1919-cu il “Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında Qanun”un arxiv nüsxələri və Xalq Maarif Nazirliyinin sənədləri istifadə olunub. Elmi yenilik həm də ondan ibarətdir ki, AXC-nin təhsil siyasəti ilə müasir Azərbaycan Respublikasının təhsil strategiyası arasında ideoloji və institusional paralellər aparılır. Tədqiqatda təhsilin milliləşdirilməsi və qadınların ali təhsilə cəlb olunması kimi məsələlər yeni prizmadan, yəni milli identiklik və cəmiyyətin modernləşməsi kontekstində şərh edilir. Həmçinin xaricdə təhsil proqramının beynəlxalq təhsil siyasətindəki yeri və təsiri elmi əsaslarla müəyyənləşdirilir. Mövzu üzrə aparılan təhlil AXC dövründə maarifin sadəcə sosial institut deyil, milli ideologiyanın daşıyıcısı olduğunu ortaya qoyur. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, tədqiqat tarixi faktların sadəcə təsviri ilə kifayətlənmir, onların siyasi və mədəni məzmunu da sistemli şəkildə izah olunur. Bununla da Cümhuriyyət maarifçiliyi müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin elmi-nəzəri kökləri ilə əlaqələndirilir. Bu yanaşma mövzunun elmi dövriyyəyə yeni aspektdə gətirilməsini təmin edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr müasir təhsil siyasətinin konseptual əsaslarının işlənməsi üçün faydalı ola bilər. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən təhsil islahatları zamanı AXC-nin təcrübəsi – xüsusilə milli universitet modelinin qurulması və təhsil muxtariyyəti prinsipləri – nümunə kimi tətbiq edilə bilər. Tədqiqat materialları ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində “Azərbaycan təhsil tarixi” və “Milli ideologiya və dövlətçilik” fənlərinin tədrisində tədris vəsaiti kimi istifadə oluna bilər. Araşdırmada müəyyən edilən prinsiplər milli təhsil proqramlarında və kurikulumların yenilənməsi prosesində ideoloji baza funksiyasını daşıya bilər. Müasir şəraitdə gənclərin xaricdə təhsil proqramlarının optimallaşdırılması üçün Cümhuriyyət dövrünün təcrübəsi praktiki istiqamət verə bilər. Fətəli xan Xoyskinin təhsil siyasətində önə çəkilən qadınların təhsildə bərabər iştirak prinsipi

müasir gender siyasətinə də tətbiq oluna bilər. Tədqiqat nəticələri milli-mənəvi dəyərlərlə müasir texnoloji təhsil modelinin sintezi üçün praktik metodoloji çərçivə formalaşdırıla bilər. Bununla yanaşı, Bakı Dövlət Universitetinin tarixi inkişafının analizi universitet muxtariyyəti və idarəetmə modellərinin müasirləşdirilməsi üçün də mühüm təcrübə təqdim edir. Əldə olunan elmi nəticələr dövlət qurumlarında təhsil siyasətinin strateji planlaşdırılması prosesinə elmi əsas verə bilər. Beləliklə, bu tədqiqatın nəticələri həm elmi, həm pedaqoji, həm də idarəçilik səviyyəsində tətbiq potensialına malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- ¹ Abutalybov, R. (2006). Gody i vstrechi v Parizhe. M.: SJS Media, s. 70–76.
- ² Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond 51, siyahı 3. AXC Maarif Nazirliyi. Dövlət Arxivi materialları. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünə aid sənədlər (1918–1920).
- ³ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 51, siyahı 3, s.v. 106, 1919–1920.
- ⁴ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 51, siyahı 3, s.v. 40, 1919–1921.
- ⁵ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 51, siyahı 3, s.v. 48, 1919–1920.
- ⁶ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 51, siyahı 3, s.v. 89, 1919–1920.
- ⁷ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 895, siyahı 3, iş 73, v. 53–55.
- ⁸ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 895, siyahı 3, iş 73.
- ⁹ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. Fətəli xan Xoyskinin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Sərəncam. Bakı, 17 sentyabr 2025. URL: <https://president.az/az/articles/view/70126>.
- ¹⁰ Azerbaydzhanskaya Demokraticeskaya Respublika: 1918-1920: zakonodatel'nyye akty. Baku. izd. Azerbaydzhana. 1998, 560 s.
- ¹¹ Besedy s Ramizom Abutalybovym: «Pervyye azerbaydzhanskiye studenty v Yevrope i Dzheykhun bek Gadzhibeyli». 1news.az, 2020. URL: <https://1news.az> (data obrashcheniya: 10.10.2025).
- ¹² Mərdanov, M.C., Quliyev, Ə.Q. (2003). Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920). Bakı: Çapaşoğlu. 240 s.
- ¹³ Səfərov, R. (2023). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil siyasəti. (1918-1920). Bakı: Elm və təhsil. 224 s.